

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДИЧНІ ПІДХОДИ ДО ВИВЧЕННЯ КОЗАЦЬКОГО СУДОЧИНСТВА ТА ЙОГО ТРАДИЦІЙ У КУРСАХ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ ТА ПРАВОЗНАВСТВА

А Сформульовані мета, основні завдання, охарактеризовані теоретико-методичні та історіографічні підходи до вивчення козацького судочинства та його традицій у курсах історії України та правознавства.

Ключові слова: державотворення, правова система, історико-правова думка, універсал, звичаєве право, Магдебурзьке право, Генеральна військова канцелярія.

Постановка проблеми. Процеси державотворення та правотворення, що нині відбуваються в Україні, об'єктивно зумовлюють узагальнення і використання як світового, так і національного досвіду у відповідних сферах суспільних відносин. Важливе значення при цьому мають надбання української наукової історико-правової думки. Прогресивна українська правова наука, спираючись на історичний досвід, одночасно розвивала власні традиції та намагалася поєднувати соціологічний і юридичний підходи в розумінні та вирішенні державно-правових проблем. Сучасна українська історіографія засвідчує, що із самого початку свого існування національна історико-юридична наука першочергову увагу приділяла так званій козацько-гетьманській добі, тобто періоду, який охоплював формування української державності під час Визвольної війни українського народу середини XVII ст., наступні часи існування відносно автономного державного утворення – Гетьманщини на Лівобережній Україні, а також багатовіковий досвід політико-правового будівництва Запорозької Січі [1, с. 7].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вагомий внесок у вивчення окресленої проблеми зробили відомі українські вчені різних часів – М. Василенко, М. Грушевський, С. Дністрянський, Б. Кістяківський, В. Корецький, Р. Лашенко, Л. Окіншевич, М. Чубатий, О. Юрченко, А. Яковлів та ін. Козацьким правовим традиціям присвятили свої публікації сучасні дослідники І. Бойко, К. Віслобоков, Г. Гайдай, Л. Гамбург, Т. Гошко, А. Гурбик, В. Інкін, М. Кобилецький, А. Козаченко, М. Микитюк, В. Опанасюк, О. Піддубний, М. Погорецький, В. Сергійчук, І. Ситий, І. Скуляк, Л. Толочко та ін. Особливо доречно виокремити монографію О. Гуржія «Право в Українській козацькій державі (друга половина XVII – XVIII ст.)», у якій показано, що Визвольна війна українського народу зумовила поширення звичаєвого права на території тих регіонів України, у яких було ліквідовано панування польської магнатерії.

Метою нашого дослідження є з'ясування теоретичних, методичних та історіографічних підходів до вивчення судової системи козацької доби і Гетьманщини в курсах історії України та правознавства.

Виклад основного матеріалу дослідження. Помітним явищем в українській історії стало виникнення автономного, станового козацького судочинства, яке здійснював гетьман над підлеглими йому козаками. Це правосуддя на кінець XVII ст. здобуло урядове визнання. У новій Українській державі за часів Хмельниччини виникло багато питань, що вимагали для їхнього розв'язання досвідчених правників, які були вихідцями здебільшого зі старшини, котра здобувала спеціальну освіту за кордоном. Пам'ятками права, зокрема, є договори України з Росією, які уклалися майже всіма гетьманами під назвою «Гетьманські статті» і набували характеру конституції. Серед них чільне місце посідають перший договір України з Москвою 1654 року та Конституція П. Орлика 1710 року. Значний інтерес викликає Гадяцький договір 1658 року І. Виговського з Польщею, автором якого був видатний правник Ю. Немирич. Повсякденне життя України визначалося «універсалами» гетьманів і полковників, які писали ці декрети за певною формою; вони скріплювалися печаткою та підписувалися гетьманом. Ці акти регулювали державне життя, а також надавали землі старшині, монастирям.

Усі ці пам'ятки права свідчать, що в Гетьманській державі були професійні фахівці-правники.

Варто нагадати, що важливу роль у правовій системі середньовічної України відіграло Магдебурзьке право, яке найшвидше було надано деяким містам на галицько-волинських землях. З кінця XIV ст. кількість таких міст почала інтенсивно збільшуватися. Спочатку право на самоврядування отримав Київ, а потім Луцьк і Кам'янець, пізніше Ніжин, Чернігів, Полтава тощо. Здобувши право на самоврядування, міста звільнялися від підпорядкування державній адміністрації, зобов'язуючись тримати на належному рівні укріплення й нести сторожову службу. Громада міста обирала управу на чолі з бургомістром і ратманами (райцями), а також мала власний суд на чолі з війтом і лавниками, які обиралися на свої посади пожиттєво [2, с. 205].

Історики наголошують, що за козацької доби звичаєве право виявило себе в самій державній організації та в чинності органів. Важливу роль відіграло звичаєве право і в українському судово-

му праві, як у процесуальному, так і в господарському, цивільному й карному. У судовому процесі воно виявлялося в різних символічних обрядах, у публічності суду й покарання, в участі громадянства в судових справах. Пам'ятками чинності звичаєвого права є судові акти та декрети різних судів Козацької держави [5, с. 635].

Дослідниками доведено, що найвагомішим інструментом регулювання правових відносин значайно стали гетьманські універсали, які символізували офіційні акти верховної влади Війська Запорозького, що містили в собі закони й розпорядження влади. Вони видавалися від імені гетьмана, складалися за прийнятою тоді формою, підписувалися гетьманом і скріплювалися печаттю Війська Запорозького. Ще відомий дослідник А. Яковлів універсали за змістом поділив на кілька груп: загальні, спеціальні, земельні, охоронні, імунітетні. *Загальні* стосувалися цілої держави або всього населення. *Спеціальні* – окремих установ або окремих станів чи груп населення; такі універсали ще звалися «інструкціями», наприклад, наказного гетьмана П. Полуботка судам (1722), гетьмана Д. Апостола теж судам (1730), гетьмана К. Розумовського підскарбієві Війська Запорозького та про реорганізацію судів (1761–1763). *Земельні* – надання земель «на службу» або «за службу» церквам та монастирям «на молитви», або стверджували право власності на землі, придбані шляхом купівлі, отримані в спадщину тощо. Військові службовці становили окрему групу. *Охоронні та імунітетні* видавалися особам на охорону їхнього майна або виключали їх із підчинності адміністративних та судових установ і підпадали під протекцію гетьмана [5, с. 636]. Вищесказане свідчило про високий рівень законодавчої техніки.

Сучасна історіографія акцентує увагу на тому, що мережа судових установ створилася на основі звичаїв і урядових розпоряджень після Визвольної війни під проводом Б. Хмельницького і діяла майже без змін до великої судової реформи гетьмана К. Розумовського 1760–1763 рр. Відомий історик судового устрою Гетьманщини Д. Міллер підкреслював: «Судовий устрій Гетьманщини утверджувався самим життям, природними потребами самого народу, без усіляких штучних, не із вихідних регламентацій» [1, с. 522].

Треба зауважити, що до найвищих, після, інституцій Козацької держави належала *Генеральна військова канцелярія*, до компетенції якої входило також судочинство. Суд Генеральної військової канцелярії був вищою від Генерального військового суду інстанцією, подібно як суд полкової канцелярії від полкового суду. Суд Генеральної військової канцелярії був апеляційною інстанцією. Під час правильного проходження справ у судових інстанціях до неї мали надходити лише апеляції на присуди, видані Генеральним військовим судом. Відомий дослідник українського права М. Василенко твердив, що Генеральна військова канцелярія начебто не мала права

розглядати судові справи. Але через неї можна було скажитися гетьманові на *Генеральний військовий суд*. У світлі опублікованих матеріалів це твердження, на думку Я. Падоха, виглядає необґрунтованим. Та все ж таки Генеральна військова канцелярія розглядала справи поза законним підпорядкуванням інстанцій. Суд Генеральної військової канцелярії судив тільки важливі справи або справи, що стосувалися поважних осіб – генеральної старшини, бунчукових товаришів і так званих «куманських протекціоналістів», тобто людей, узятих під особистий захист гетьмана [1, с. 533–534].

Історики покликаються на думку М. Слабченка, який твердить, що, крім суду Генеральної військової канцелярії, який часто називався судом гетьманської канцелярії або просто гетьманським судом, був ще окремий суд на зразок кабінетної юстиції: помилування, припинення справи тощо [1, с. 534]. Після судової реформи Розумовського Генеральна військова канцелярія втратила свої судові прерогативи.

Дослідниками доведено, що важливу роль відігравали полкові канцелярії, що виконували також судові функції. Апеляція з полкового суду йшла до полкової канцелярії. У судах полкових канцелярій засідали полковники і кілька членів старшини, визначених полковником. У цьому дослідники, посилаючись на М. Слабченка, вбачають головну різницю між складом полкового суду і полковою канцелярією. У полковому суді полковник не мусив особисто засідати, проте у його засіданнях могла брати участь уся полкова старшина й інші знатні особи [1, с. 531].

Українська історіографія дає функціональну характеристику судовим особам. За законодавством і практичним його застосуванням до виконання функцій допускалися лише ті старшини чи знатні міщани, які відповідали певним вимогам. Суддя повинен бути у віці не менше 21 року і не старший 70 – 75 років. У «Правах, по которм судится малоросійський народ» встановлювався вік 25–70 років. Суддя мав бути гідним звання, заслуженим, сумлінним, грамотним, обізнаним із правом, народженим у законному шлюбі, чесним, стійким у словах і вчинках. Він повинен, як відзначалося в Литовському статуті, мати мудрість, поміркованість і мужність. За Магдебурзьким правом до цих якостей ще додавалися: наявність у судді страху божого, правдивості, поваги, вимогливості. Дослідники, спираючись на гетьманський універсал від 17 листопада 1760 року, зазначають, що дещо конкретизувалися вимоги до тих, хто міг займати посаду судді. Це мав бути «достойный, добросовестный, права ведающий и владение своё в том полку имеющий». Отже, суддею міг бути тільки землевласник, що постійно проживав у цій місцевості [1, с. 484].

Правознавець А. Пашук стверджує, що за «Малоросійськими правами», на які так часто посилаються суди в документах, не допускалися до виконання судових функцій жінки, психічно

хворі, німі та сліпі, прокляті, еретики, невірні, євреї, нехрещені, знеславлені. Суддями не могли бути люди убогі, оскільки «убогі ... лакоми». Цим виразно визначався класовий критерій при виборі суддів. Судейські посади не дозволялося поєднувати з виконанням інших обов'язків, однак не заборонялося поєднання адміністративної і судової влади. Тільки після реформи 1763 року земський суддя не міг займати інших посад [3, с. 108–109].

Українська історіографія розкриває права, якими були наділені судді, насамперед їм забезпечувалося право на винагороду. У другій половині XVII ст. і першій половині XVIII ст., коли функції правосуддя поєднувалися з адміністративними, лише ті судді, які були обрані на посади, утримувалися за рахунок військового скарбу або наділялися ранговими маєтками. Усі інші, які входили до складу суду, за участь у правосудді встановленої винагороди не одержували, проте участь у правосудді їм приносила прибуток. Майже в кожному суді, особливо в другій половині XVII ст. і на початку XVIII ст., з підсудних у кримінальних справах бралася «вина» (штраф) на користь членів суду. Після реформи 1763 року земських і підкоморських суддів винагороджували за рахунок сторін [3, с. 109]. Доречно нагадати, що у «Правах...» зазначається, що суддя мав право на посилену охорону, проте його можна було відкликати за заявою сторони до початку судового засідання.

Історики права звертають увагу на ще одну важливу судову особу, якою був возний. У другій половині XVII і на початку XVIII ст. ця посада не передбачалася у новостворених судах. Обов'язки возного в той час виконували міські слуги, сотенні і полкові осавули. Згодом, коли козацька старшина відокремилася у шляхетську касту, було відновлено інститут возних. Вони мали чітко визначені обов'язки, які підпорядковувалися відповідним судам і повинні були виконувати доручення суддів, зокрема, вручати позови та інші документи, які їм подавали сторони, а також оглядати побої, визначати розміри збитків, засвідчувати різні незаконні вчинки (вирубування лісу, наприклад), встановлювати заподіяну шкоду, зокрема за викошування посівів тощо. Якщо вчинено напад на будинок, поранено, побито або вбито людину, коли справу треба вирішувати без зволікань, возні на вимогу потерпілого, не чекаючи ухвали суду, мусили при двох свідках обслідувати, за яких обставин стався злочин. Огляд возного фіксувався у відповідному протоколі, який необхідно було без затримки разом зі справою подати на розгляд суду. Крім того, у компетенцію возних входило виконання судових постанов, зокрема вони робили так звану «ув'язку» майна, ґрунтів, передавали їх в інше володіння, стягали «головщину», «нав'язку» за каліцтво і безчестя, а також заподіяні збитки, судові витрати тощо [4, с. 110].

Доречно зауважити, що важливу роль у діяль-

ності суду відігравали старі заслужені козаки, які в минулому обіймали виборні посади та мали авторитет у козацькому середовищі. Оскільки вони виступали як охоронці стародавніх козацьких звичаїв і традицій, їхнє рішення мало велике значення під час розгляду різноманітних адміністративних і судових справ.

Історики права дослідили питання про впорядкування сільських судів: вони повинні чинитися не в шинках, а в отамана чи вїята, ті в свою чергу мають судити «з двома чи чотирма товаришами», тверезими та розсудними. Коли селянин скаржитися на козака, то отаман закликає до суду «товаришів знатніших», застерігалися при цьому «наклади і хабарі». Коли ж розсудити не зможуть, відсилають до сотенного суду. Козака може карати отаман, селянина – вїйт без сваволі та грабунку. Козак на державця, якому підпорядкований, має скаржитися у полковий суд «зі свідченням нижнього суду». Сотенні й міські урядники, де немає магістрату, і магістрат, де він є, повинні видавати купчі записи, складати протести й духовні записи без хабарів; записи на малі продажі ґрунтів можна видавати і по селах за свідченнями «помежівників» – усе належно повинно бути підписане, а без купчих паперів на слово не продавати, то що тут можуть бути великі судові ускладнення. Указується, які ґрунти не можна продавати, особливо козацькі землі, щоб «не зменшувалася служба» [4, с. 103].

Сучасна історіографія довела, що процес ослаблення Козацької держави та її судоустрою зумовлювався передусім російським впливом, урізуванням українських прав і вольностей та збільшенням залежності Гетьманщини від Москви аж до ліквідації автономії. Значною мірою таке становище зумовлене послабленням гетьманського правління та перейманням урядових функцій російськими окупаційними структурами, зрештою, дворазовою ліквідацією гетьманства та встановленням правління Малоросійської колегії, що стало початком узурпації влади в Україні. Отже, руйнувалася структура гетьманської влади, натомість відкривалися можливості для зловживань полковникам і сотникам. Крім того, на посади полковників царем призначалися іноземці, а не козаки, і поводили вони себе як місцеві сатрапи, абсолютно не враховуючи гетьманську волю [4, с. 93].

Дослідниками з'ясовано, що прикладом такої тенденції може бути свідчення із «Прохання гетьмана Скоропадського в час його перебування в Москві в 1718 році» про те, що полковник київський А. Ганський і полковник гадацький Г. Миларадович «живуть ні під чиєю командою самовільно» і його, гетьмана, не слухають, очевидно тому, що були призначені поза гетьманською волею. В іншому документі – «Скарга полчан на стародубського полковника Лук'яна Журавку» від 1719 року – докладно розглядаються «кривдні обтяження і залежності, чинені їм і всьому полку». Уже за саму скаргу на нього

Л. Журавка закував у ланцюги магістратського писаря Г. Отвіновського, хоч той і не був підлеглий його владі; другого скаржника, бунчукового товариша А. Гудовича, було затримано, хоч і випущено згодом, а колишнього сердюцького сотника Миколу полковник тримав в ув'язненні, де його бито киями. Зловживання полковника були такі: збирав із провіанту для російського окупаційного війська собі значну частину, децю продавав, брав у людей хабарі через своїх слуг; гетьманського посланця з листом побив, а листа подер; використовував козаків до невідповідних робіт; самовільно будував міст людським коштом, тобто сам наклав податок; торгував прядивом усупереч царській забороні із закордоном; московське військо розміщував, одних обтяжуючи більше, інших менше, також за своєю волею; а «замість дбання про полк, ніби пустошить його», збагачуючи при тому себе. Переводив людей на власні слободи і загалом «більше дбає про своє приватне добро, аніж про громадське», прикладом чого стало те, що ратушне село Єлинське зробив своїм і «на ратушу жодного податку з тих ґрунтів не дозволяє давати»; загалом ратушні села роздає полчанам і своїм дворовим слугам, через що ратуша руйнується. Полковник для своїх пригощень у власному домі брав ратушні кошти, здирав хабарі за оренду шинків, а частину прибутку з них привласнював, приймав на свою роботу людей з ратушних волостей, скільки хотів, і не три тижні, як було визначено, а впродовж літа й осені. Силував ратушних людей возити дрова понад визначене; приймав самочинно в козаки тяглих та міщан, «і то для своєї вигоди»; збирав ярмаркове, хоч полчани не мали його платити; сам судив; тратив ратушні гроші тощо [4, с. 93–94].

Історики довели, що за Д. Апостола велася велика і довготривала робота з упорядкування системи українського законодавства, яка завершилася 1743 року створенням книги «Права, за яким судиться малоросійський народ». Цей звід є водночас і своєрідним регламентом суспільно-політичного мислення українців, оскільки ним

визначався політичний статус України. Так, у розділі четвертому йдеться «про вольності та свободи малоросійські». В статті першому зазначено «про вільне обрання в чини малоросійські, про шанування чиновних та про їх усунення» [4, с. 103].

Сучасними дослідниками визнано, що загалом «Права, за якими судиться малоросійський народ» – визначна пам'ятка, яка мала за мету впорядкувати й певною мірою реформувати суспільне життя в Козацькій державі і втілити конституцію, тобто основний закон цієї держави, визначаючи її статус, форми правління, судову систему, а з іншого боку – є правовим кодексом українського народу.

Висновки даного дослідження. Досліджуючи суспільно-політичне життя українського народу, звертаємо увагу на вагоме значення козацтва та його державно-правові інститути в побудові української державності. Дослідниками окреслені основні етапи розвитку історико-правових знань про традиції судової влади спочатку Запорозької Січі, а потім і Гетьманщини. Українські історики проявили інтерес до державно-правових інститутів Гетьманщини. Учені довели, що Козацька держава за часів Богдана Хмельницького зберігала риси автономної політичної одиниці до другої половини XVIII ст., мала власного виборного главу держави – гетьмана, власні адміністративний та судовий устрій і закони.

Список використаних джерел

1. Антологія української юридичної думки: в 6 т. / редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова) та ін. Том 3: Історія держави і права України: козацько-гетьманська доба / упоряд.: І.Б. Усенко, О.О. Самойленко; відп. редактор І.Б. Усенко. – Київ: Вид. дім «Юридична книга», 2003. – 584 с.
2. Основи демократії: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / авт. колектив: М. Бессонова, О. Бірюков, С. Бондарчук та ін.; за заг. ред. А. Колодій; М-во освіти і науки України, Ін-т вищої освіти АПН України, Укр.-канад проект «Демократична освіта», Ін-т вищої освіти. – Київ: Вид-во «Ай Бі», 2002. – 684 с.
3. Пашук, А.І. Суд і судочинство на Лівобережній Україні в XVII–XVIII ст. (1648–1782) / А.І. Пашук. – Львів: ВЛУ, 1967. – 180 с.
4. Тисяча років української суспільно-політичної думки: у 9 т. – Т. 3. – кн. 2. – Остання чверть XVII – початок XVIII ст. / упоряд., резюме, приміт. В. Шевчука. – Київ: Дніпро, 2001. – 576 с.
5. Яковлів, А. Історія джерел українського права / А. Яковлів // Енциклопедія українознавства: загальна частина. – Т. 2 : Перевидання в Україні; Ін-т української історіографії. – Київ, 1995. – С. 633–636.

Дата надходження авторського оригіналу: 10.01.2015

Радько П.Г., Аванесян Г.Н. Теоретико-методические подходы к изучению козацкой судебной системы и её традиций в курсах истории Украины и правоведения.

А Сформулированы цель, основные задачи, охарактеризованы историографические подходы к изучению казацкой судебной системы и её традиций в курсах истории Украины и правоведения.

Ключевые слова: государственное строительство, правовая система, историко-правовая мысль, универсал, обычное право, Генеральная военная канцелярия.

Радько П.Г., Аванесян Г.М. Теоретико-методические подходы к изучению козацкой судебной системы и её традиций в курсах истории Украины и правоведения.

S Theoretical and methodical approaches to the study of the Cossack legal proceeding and its traditions in the courses of history of Ukraine and jurisprudence are formulated.

Key words: creation of the state, legal system, historical and legal thought, universal, ordinary right, Magdeburg right, General military office.